

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/200891>

Please be advised that this information was generated on 2019-02-16 and may be subject to change.

NIJMEGEN SOCIOLOGY OF LAW WORKING PAPERS SERIES

2008/04

Tetty Havinga

Ritueel slachten
Spanning tussen religieuze tolerantie
en dierenbescherming

The Institute for Sociology of Law is part of the Law Faculty of the Radboud University Nijmegen. It has a long tradition of empirical research in the area of law and society. Special focuses are the legal professions, food safety regulation, migration law and anti-discrimination law. The researchers at the Institute have different disciplinary backgrounds (including law, sociology, anthropology, development studies, Middle Eastern studies) and much of their research is interdisciplinary.

The Nijmegen Sociology of Law Working Paper Series provides a vehicle for staff members, PhD students and fellows to rapidly disseminate their research results.

ISSN 2212-7844

Nijmegen Sociology of Law Working Papers Series 2008/04

Centre for Migration Law
Faculty of Law
Radboud University Nijmegen
P.O. Box 9049
6500 KK Nijmegen
The Netherlands

Editors Dr. Tetty Havinga, t.havinga@jur.ru.nl
 Friso Kulk MA LLM
 Dr. Anita Böcker

Lay-out Hannie van de Put

Cover photo Erik van 't Hullenaar

© 2008, Tetty Havinga

url: www.ru.nl/rechten/SociologyofLawWorkingPapers

RITUEEL SLACHTEN SPANNING TUSSEN RELIGIEUZE TOLERANTIE EN DIERENBESCHERMING

Tetty Havinga*

Abstract

Ritual Slaughter: Tension between Religious Tolerance and Animal Rights

This paper discusses how the legislator and courts in the Netherlands deal with religious food requirements. Is Jewish and Islamic slaughtering allowed? Who decides which food is kosher or halal, and what is the role of the Dutch government? Through the years opinions on slaughtering have changed. At the beginning, governmental regulation of slaughtering focussed on hygiene and public health. Later, people found slaughtering methods unpleasant or unacceptable. The current discussion around religious slaughtering deals with animal welfare. Public discussion about religious slaughtering is not a new phenomenon. From the end of the 19th century onwards animal rights organisations protested against slaughtering animals unstunned. New in the current criticism is the islamofobic undertone.

Key words

Religion; food; certification; halal; kosher; legislation; public discussion; animal rights.

Halal voedsel en ritueel slachten omstreden

‘Ziekenhuis onder vuur wegens “allochtonenmenu”’, ‘PVV: geen halal gerechten in Kamer’, ‘Halal schiet jongeren in verkeerde keelgat’.¹ Dit zijn enkele nieuwsberichten van de afgelopen maanden. Aanleiding voor deze berichten is telkens dat een organisatie voedsel aanbiedt dat voldoet aan de islamitische voedselvoorschriften. De afgelopen jaren was er negatieve aandacht in de media voor halal voedsel tijdens een schoolkamp, in een ziekenhuis, in de kantine van school, Tweede Kamer en gemeente. De kritiek in de media en in discussies op internet richt zich vooral op de dieronvriendelijkheid van ritueel slachten en op de groeiende invloed van islamitische zeden en gewoonten.

De kritische berichtgeving is aanleiding om de positie van ritueel slachten en halal voedsel nader te onderzoeken. In deze bijdrage ga ik na in hoeverre deze kritiek nieuw is en hoe de Nederlandse samenleving reageert op religieuze voedselvoorschriften. Hoe gaan de Nederlandse wetgever en rechter om met religieuze voorschriften met betrekking tot voedsel? In hoeverre is ritueel slachten in Nederland mogelijk en was hiervoor aanpassing van wet- en regelgeving nodig? Wie bepaalt wat halal of koosjer is en welke rol speelt de

* UHD rechtssociologie, Radboud Universiteit Nijmegen. t.havinga@jur.ru.nl.

1 *Algemeen Dagblad* 13 november 2007, RTL nieuws 19 oktober 2007, Meatandmeal.nl/nieuws (site voor managers in de vlees- en maaltijdindustrie) bericht 14 september 2007 (geraadpleegd 1-2-2008).

overheid hierbij? En, tot slot, hoe moeten we deze kritische geluiden interpreteren?

Religie en voedsel

Voedsel is sterk verbonden met traditie en cultuur. Wat we lekker vinden en wat we eetbaar vinden is afhankelijk van tijd en plaats. Hondenvlees, schapenogen of wormen zijn bijvoorbeeld in de ogen van de meeste Nederlanders niet geschikt voor menselijke consumptie hoewel mensen elders in de wereld er smakelijk van eten. In veel samenlevingen heeft religie een grote invloed op de voedselkeuze. Zowel de joodse, islamitische, hindoeïstische als de boeddhistische godsdienst kennen voedselvoorschriften. De joodse spijswetten vormen een uitgebreid systeem van voorschriften met betrekking tot de productie, bereiding en consumptie van voedsel. Zo mogen bepaalde voedingsmiddelen niet worden gegeten (bijvoorbeeld varkensvlees), zijn er regels voor het slachten en moet voedsel bereid met melkproducten gescheiden worden gehouden van voedsel met vlees. De islamitische voorschriften betreffen eveneens het slachten en het verbod op eten van vlees van bepaalde dieren, ook is alcohol verboden.² Van deze voedselvoorschriften is het vooral het ritueel slachten zonder verdoving waar de kritiek zich op richt. De mate waarin gelovigen zich aan religieuze voedselvoorschriften houden varieert sterk. Zo wordt geschat dat in de Verenigde Staten 75% van de moslims en slechts 16% van de joden zich strikt aan de voedselvoorschriften houden.³

In Nederland moet een dier voorafgaand aan het slachten worden verdoofd op grond van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren. Voor ritueel slachten is een uitzondering gemaakt: 'het slachten van dieren zonder voorafgaande bedwelming volgens de Israëlitische of de islamitische ritus is toegestaan' (art 44, lid 3). Een vergelijkbare uitzonderingsbepaling is opgenomen in het wetsvoorstel Wet Dieren dat thans ter advisering bij de Raad van State ligt (art 2.10 lid 4). Nadere voorschriften zijn vastgelegd in het Besluit ritueel slachten 1996 en de Vrijstellingsregeling dierenwelzijn (hoofdstuk IV). Bij slachten zonder voorafgaande verdoving dient het slachtdier te worden vastgezet, waarna een halssnede wordt aangebracht om het dier te laten doodbloeden. Ritueel slachten mag uitsluitend in een erkend slachthuis door vakbekwame slachters onder toezicht van de Voedsel en Warenautoriteit.

Ritueel slachten

In deze paragraaf schets ik kort de maatschappelijke discussie en de regelgeving met betrekking tot ritueel slachten. Voor de periode tot 1950 baseer ik

2 Zie Regenstein e.a. 2003, Sigman 2004 en Bonne & Verbeke 2007 voor een overzicht van de joodse en islamitische voedselvoorschriften en hun interpretatie.

3 Hussaini 1993 aangehaald in Bonne & Verbeke 2006.

me daarbij op Koolmees (1997: 252-264), voor de periode daarna tot 1995 maak ik gebruik van de studie die Kees Groenendijk samen met anderen verrichtte naar de islam in Nederland (Rath c.s. 1996, m.n. 45-47 en 241). Voor de recente periode raadpleegde ik parlementaire stukken, nota's en nieuwsberichten.

Tot 1870 werd er in Nederland nauwelijks aandacht besteed aan slachtmethoden. De dierenbescherming beschouwde alle destijds gangbare slachtmethoden als dierenmishandeling. Tot ongeveer 1900 werd de joodse slachtwijze gezien als humaner. Vanaf het moment dat de gewone slachtwijze door nieuwe bedwelmings technieken sterk verbeterde werd de vraag gesteld of ritueel slachten op basis van het grondwettelijk recht op godsdienstvrijheid wel kon worden getolereerd of dat ritueel slachten verboden zou moeten worden als ontoelaatbare dierenmishandeling.

Met de oprichting van gemeentelijke slachthuizen vanaf 1890 worden voorschriften voor het slachten vastgelegd in gemeentelijke verordeningen; vaak wordt verdoving via een schietmasker voorgeschreven en wordt een uitzondering gemaakt voor ritueel slachten. De eerste wettelijke regeling met betrekking tot het bedwelmen van slachtdieren is de Wet op de uitvoerkeuring van vleesch (16 juli 1907, *Stb.* 217). Doden door middel van nekslag en neksteek wordt verboden. Na 1910 formuleren de directeurs van slachthuizen een gezamenlijk standpunt; dit leidt tot uniformering van de slachtvoorschriften in de gemeentelijke verordeningen.

Op aandrang van dierenbeschermers en dierenartsen werd in de Vleeskeuringswet van 1922 bedwelmen van slachtdieren verplicht gesteld, uitgezonderd huisslachtingen, noodslachtingen en joods ritueel slachten. Voorwaarden worden gesteld aan ritueel slachten met betrekking tot fixatie van slachtdieren en de bevoegdheid van slachters. De dierenbescherming overlegt met de opperrabbin of elektrisch bedwelmen acceptabel is, de opperrabbin wijst dit af.

Ook elders in Europa werden vergelijkbare discussies gevoerd over de toelaatbaarheid van ritueel slachten. In Zwitserland kwam het in 1893 na rechterlijke uitspraken tot een verbod. Ook Finland, Noorwegen, Beieren en Hongarije stelden voorafgaand bedwelmen wettelijk verplicht hetgeen ritueel slachten onmogelijk maakte. In Duitsland werd ritueel slachten in 1933 verboden als anti-joodse maatregel. In Nederland blijft het hoofdbestuur van de dierenbeschermingsorganisatie streven naar afschaffing van onverdoofd slachten en aandringen op wettelijke voorschriften met betrekking tot het neerleggen en fixeren van slachtdieren. Het hoofdbestuur bepleitte geen verbod op gebruik van de halssnede omdat dit inbreuk zou maken op de godsdienstvrijheid der Israëlieten. De joods rituele slachtwijze werd op 5 augustus 1940

door de Duitse bezetter verboden en werd na de oorlog weer toegestaan (KB 9 februari 1948).

Islamitisch ritueel slachten

De naoorlogse regeling had echter, evenals eerdere regelingen, uitsluitend betrekking op ritueel slachten ten behoeve van de joodse gemeenschap. In hun studie 'Nederland en zijn islam' constateren Rath, Penninx, Groenendijk en Meijer dat ritueel islamitisch slachten door de Nederlandse wet- en regelgeving werd belemmerd. Door het ontbreken van enige regeling ontstonden elk jaar problemen bij het rituele slachten rond het Offerfeest. Er waren eind jaren zestig en begin jaren zeventig verschillende strafzaken tegen moslims die in strijd met de voorschriften zelf een geit of schaap hadden geslacht. Een van deze verdachten beriep zich op de godsdienstvrijheid en werd op die grond van rechtsvervolging ontslagen. De Hoge Raad besliste in 1969 dat godsdienstvrijheid echter geen vrijbrief is om de regels van de vleeskeuringswetgeving te negeren. Dit leidde ertoe dat vanaf 1975 tijdens het offerfeest ritueel kon worden geslacht in daartoe aangewezen slachthuizen, de eerste jaren gebeurde dit door een ontheffing. Dit leidde ook toen tot protesten van dierenbeschermingsorganisaties. Vanaf 1977 is islamitisch ritueel slachten mogelijk op grond van het aangepaste Vleeskeuringsbesluit. Ritueel islamitisch slachten is dus wettelijk mogelijk gemaakt door aan te sluiten bij de reeds bestaande regeling voor joods ritueel slachten. Dit was blijkbaar niet vanzelfsprekend. Migranten met het islamitische geloof zijn al sinds de jaren 60 in aanzienlijke aantallen in Nederland aanwezig terwijl pas in 1977 het Vleeskeuringsbesluit werd aangepast na uitspraken van de rechter.

Begin jaren 80 ontstond in Nederland wederom discussie over ritueel slachten, nu naar aanleiding van het Europees Verdrag inzake bescherming van slachtdieren.⁴ VVD en CDA benadrukten gelijke behandeling van de joodse en islamitische rite terwijl de Centruumpartij en de Dierenbescherming stelden dat slachten met voorafgaande bedwelmingsmiddelen niet strijdig is met de joodse en islamitische voorschriften. De toenmalige staatssecretaris zei dat verzoeken om ontheffing van het verbod om ritueel geslacht vlees te exporteren zouden worden geweigerd. Later werd dit onder maatschappelijke druk weer ingetrokken. Organisaties van dierenbeschermers probeerden vervolgens tevergeefs via de rechter ritueel slachten voor de export te stoppen. Het Europees verdrag inzake bescherming van slachtdieren stelt voorwaarden aan transport, slachtwijze, en verzorging van slachtdieren voor en tijdens de slacht. Voor ritueel slachten zijn een aantal uitzonderingsbepalingen opgenomen, zo kan worden afgewe-

4 Raad van Europa, *European Convention for the protection of animals for slaughter*, 10 mei 1979 (<http://conventions.coe.int>).

ken van voorafgaande bedwelming. Het Verdrag is inmiddels onderdeel van de Europese regelgeving.

Een aantal jaren werd weinig gesproken over ritueel slachten en lijkt sprake van consensus in regering en parlement over de bestaande uitzonderingsregelingen. Zo noemde minister president Kok tijdens de algemene beschouwingen in 1999 ritueel slachten als voorbeeld van een terrein waarop Nederland tolerant is en de bestaande regels heeft aangepast aan de wensen van nieuwe landgenoten. 'Dat zijn veranderingen die recht doen aan de multiculturele samenleving zoals die zich ontwikkelt. Daarbij worden regels aangepast om recht te doen aan de normatieve opvattingen van nieuwkomers. Zo wordt integratie in de Nederlandse samenleving vereenvoudigd zonder daarbij geweld te doen aan essentiële waarden.'⁵ Deze uitspraken worden kennelijk onderschreven. De CDA woordvoerder stelt dat 'maar weinigen het met deze voorbeelden oneens zijn'. Wel vraagt hij een verduidelijking van de grenzen tussen zaken die binnen de Nederlandse rechtsstaat wel en niet geduld kunnen worden.⁶

De discussie over onverdoofd slachten laait langzaam weer op, in de media maar ook in het parlement. Na een pleidooi voor het opnemen van halal en koosjer voedsel in de stadhuis catering werd een Utrechts gemeenteraadslid bestookt met racistische, antisemitische en seksistische email.⁷ PVV-kamerlid Graus noemt halal kebab in het restaurant van de Kamers ontoelaatbaar: het is triest dat 'de islamisering van ons land ook de menukaart van de Tweede Kamer heeft bereikt'.⁸ Een door het Rode Kruis georganiseerd kerstdiner in de Amsterdamse Diamantbuurt met halal voedsel roept vooral negatieve reacties op: protesten tegen islamisering, tegen de van autochtonen gevraagde aanpassing en wijzend op gevaren van de islam ('Wil een moslim naast mij zitten als ik een biggetje verorber? Nee? Dan wil ik niet naast hem zitten als hij halal eet.').⁹ Tijdens de behandeling van de begroting 2003 stelt de LPF een vraag over ritueel slachten.¹⁰ Kamerlid Wilders (PVV) trekt van leer tegen de islam: 'Heel veel Nederlanders ... zien de islamisering van Nederland iedere dag. ... Zij hebben genoeg van die hoofddoekjes, van die boerka's, van dat ritueel slachten van dieren, van eerwraak, van schallende minaretten en krijsende imams, van vrouwenbesnijdenis, van maagdenvlieshersteloperaties, van de mishandeling van homo's, van het Turks en Arabisch in de bus en de trein en de

5 Algemene politieke beschouwingen 8 november 1998, EK 8-160.

6 Behandeling begroting BZK 1999, 26 januari 1999, EK 17-553.

7 'Halal eten bij gemeente', *Het Financieele Dagblad* 31 augustus 2007.

8 'Dieronvriendelijk slachtmethode. PVV: geen halal gerechten in Kamer'. RTL Nieuws.nl, 19 oktober 2007.

9 <http://scepticisme.prikpagina.nl/read.php?f=1056&i=241493&t=241469>; zie ook www.elsevier.nl/opinie/reacties op commentaar 25 oktober 2006

10 *Handelingen TK 17-1013* 29 oktober 2003.

folders op het gemeentehuis, van het halalvlees bij Albert Heijn en van EL HE-MA, van de shariatestamenten en shariahypotheke van Wouter Bos en van de enorme oververtegenwoordiging van moslims in de misdaad, zoals de Marokkaanse straatterroristen'.¹¹

In november 2007 werd, evenals in 2006, in de Tweede Kamer een motie ingediend waarin de regering wordt verzocht om een verbod in te stellen op het onverdoofd ritueel slachten. Deze hernieuwde aandacht valt samen met de komst van de Partij voor de Dieren in de Tweede kamer vanaf 30 november 2006. In de motie worden een aantal overwegingen opgesomd: de ethische bezwaren in de Nederlandse samenleving, het verbod op niet verdoofd ritueel slachten in Oostenrijk, Denemarken, Finland en Estland, de export van vlees afkomstig van onverdoofd ritueel geslachte dieren en de mogelijkheid van reversibel bedwelmen. De indieners van de motie stellen de vrijheid van godsdienst te respecteren, maar bepleiten verdoofd ritueel slachten. De minister ontraadt de motie 'omdat zij strijdig is met de grondwettelijk vastgelegde godsdienstvrijheid en de beleving daarvan'.¹² Kamerlid Graus (PVV) zegt tijdens de beraadslaging: U kunt ritueel slachten 'toch niet toelaten als minister van dit fatsoenlijke land? Dadelijk komen hier Koreanen nog hun honden ophangen!'¹³ De motie wordt verworpen. Niet alleen PVV, Verdonk en de Partij voor de Dieren steunen de motie, maar een groot deel van de kamer stemt voor (SP, GroenLinks, D66, Partij voor de Dieren, VVD, PVV en Verdonk, samen goed voor 68 stemmen).¹⁴ CDA en PvdA stemmen tegen, maar ook zij bepleiten onderzoek naar de mogelijkheden van verdoofd ritueel slachten en uiten hun zorg over de groeiende export van ritueel geslacht vlees. Deze stemverhouding en de standpunten van de partijen geven aan dat de kamer een verbod op onverdoofd slachten naar alle waarschijnlijkheid zou hebben gesteund wanneer dit niet in strijd zou zijn geacht met de vrijheid van godsdienst. In antwoord op Kamervragen bij de behandeling van de Nota Dierenwelzijn herhaalt de minister 21 januari 2008 nogmaals het regeringstandpunt: 'Het recht op de vrijheid van godsdienst is voor mij een hoog goed wat recht doet aan de diversiteit van de Nederlandse samenleving. Op grond hiervan zal ik het onbedwelmd slachten blijven toestaan. (...) In hoeverre er daadwerkelijk ruimte zit in de interpretatie van het begrip "onbedwelmd" zal de toekomst uit moeten wijzen.'¹⁵

De dierenbescherming is nog altijd tegen onbedwelmd slachten 'omdat dit nodeloos stress, pijn en lijden bij het dier veroorzaakt. In overleg met culturele

11 *Handelingen TK* 6 september 2007, Dynamiek in islamitisch activisme TK 93-5265-5266.

12 *Handelingen TK* 18-1266, 1274. Vergelijk *Handelingen TK* 7 december 2006, 24-1671.

13 *Handelingen TK* 18-1245.

14 *Handelingen TK* 6 november 2007, TK 19-1306

15 Tweede Kamer 2007-2008 28286 en 29683, nr. 96, p. 50.

en godsdienstige organisaties pleiten wij voor verdoven voorafgaand aan het dood laten bloeden en het slachten. Wanneer verdoving omkeerbaar is bestaat hiertegen uit oogpunt van de Islamitische ritus geen bezwaar. (...) Steeds meer Islamieten stemmen in met voorafgaande verdoving. Voor de dagelijkse consumptie van in Nederland wonende moslims worden de dieren in de meeste gevallen dan ook geslacht na voorafgaande, reversibele bedwelming. Ook bij de rituele slacht voor de export naar Islamitische landen gebeurt dit in verreweg de meeste gevallen na voorafgaande bedwelming.¹⁶

De dierenbescherming roept islamieten op tot het offeren van geld als alternatief voor het offeren van dieren. Volgens de Dierenbescherming wordt in veel gevallen omkeerbare verdoving dus in feite al toegepast bij ritueel slachten in Nederland. De dierenbescherming is voorstander van een verbod op onverdoofd ritueel slachten.

Scheiding tussen kerk en staat

De scheiding tussen kerk en staat is een manier om vrijheid van godsdienst mogelijk te maken. Het ideaal van de scheiding tussen kerk en staat betekent onder andere dat de overheid neutraal dient te zijn en niet één godsdienst een bevoorrechte positie geeft ten koste van andere religies. Wetgeving dient religieus neutraal te zijn of te berusten op een consensus tussen diverse levensbeschouwingen. Hoe verhoudt zich een wettelijke uitzonderingsbepaling voor ritueel slachten met de scheiding tussen kerk en staat?

Wanneer bepaalde handelingen uitsluitend mogelijk zijn door een uitzondering te maken op algemeen geldende regels, via een ontheffing of een uitzonderingsbepaling dan moet worden vastgesteld welke handelingen wel en welke niet voor die uitzondering in aanmerking komen. In geval van slachten volgens religieuze voorschriften moet worden vastgesteld voor welke godsdienst de uitzondering kan gelden en welke religieuze voorschriften het betreft. De overheid, de wetgever en soms de rechter moeten zich buigen over deze vragen die in het geval van ritueel slachten, raken aan het domein van de godsdienst.

Aanvankelijk werd in Nederland de uitzondering om te slachten zonder bedwelming alleen gemaakt voor de joodse godsdienst. Pas in 1977 werd dit uitgebreid zodat ook slachten volgens de islamitische ritus onder de uitzonderingsbepalingen valt.

Tot voor kort werd ritueel slachten gekoppeld aan de behoefte aan ritueel geslacht vlees binnen de religieuze gemeenschap. Een slachthuis diende een verklaring te overleggen van een door het opperrabbinat erkend rabbinat of een organisatie die een bepaalde groep islamieten vertegenwoordigt. De

16 De Dierenbescherming over ritueel slachten (www.dierenbescherming.nl/downloads/docs/offerfeest_2006.doc geraadpleegd 14-12-2007).

overheid bepaalde hier dus wie als vertegenwoordiger geldt van een religieuze gemeenschap. Deze regeling is door een wijziging van de Vrijstellingsregeling dierenwelzijn in oktober 2006 vervallen 'omdat niet inzichtelijk is hoeveel islamieten of joden door een organisatie respectievelijk rabbinaat worden vertegenwoordigd, is het niet controleerbaar of de in de behoefteverklaring aangegeven hoeveelheid ritueel te slachten dieren daadwerkelijk overeenkomt met de behoefte.'¹⁷ De oude regeling sloot aan op lokale netwerken en ceremonies zoals de viering van het offerfeest. De regeling lijkt niet aan te sluiten bij een grootschaliger productie van halal voedsel voor de groeiende markt voor halal producten binnen en buiten Nederland.

Bij het vaststellen van een uitzonderingsregeling wordt de uitzondering gebaseerd op bepaalde religieuze voorschriften. Aan welke eisen moet vlees voldoen om halal of koosjer te zijn? Binnen de religieuze gemeenschappen bestaat geen eenduidige opvatting over deze eisen. Voor sommigen is halal vlees geen onrein vlees (zoals varkensvlees), voor anderen betreft het vlees dat op rituele wijze is geslacht (zonder bedwelming door een ritueel slachter onder het aanroepen van Allah), anderen hanteren vele zeer gedetailleerde eisen aan dieren, productiewijze, slachtmethode e.d.¹⁸

Wie bepaalt wat koosjer of halal is?

De wetgever of regelgever heeft in Nederland niet vastgelegd aan welke eisen vlees moet voldoen om halal of koosjer te mogen worden genoemd. De uitzonderingsbepalingen betreffen vooral het slachten van onbedwelmden dieren. In de nadere regelingen rond ritueel slachten wordt ook rekening gehouden met de wens van gelovigen om aanwezig te zijn tijdens het slachten (dit wordt beperkt tot een persoon). De Nederlandse regelgeving veronderstelt impliciet dat het bij ritueel slachten gaat om slachten zonder voorafgaande bedwelming. Overigens stelt de Voedsel en Waren Autoriteit dat slachthuizen die voor het offerfeest slachten, maar de dieren bedwelmen dit eveneens vooraf aan de VWA moeten melden om verzekerd te zijn van keuring.¹⁹

In de Nota Dierenwelzijn van oktober 2007 zegt de minister van Landbouw dat het recht op de vrijheid van godsdienst een groot goed is. 'Zowel het Jodendom als de Islam schrijven voor dat dieren onbedwelmd moeten worden geslacht. Gebleken is dat er ruimte zit in de interpretatie van het begrip "onbedwelmd". (...) Ik wil met de betrokken organisaties de mogelijkheden onderzoeken om te komen tot meer reversibel bedwelmen, met name bij runde-

17 Wijziging Vrijstellingsregeling dierenwelzijn, *Start*. 10 oktober 2006, nr. 197, p. 21.

18 Vergelijk Regenstein e.a. 2003 en Sigman 2004 voor interpretatieverschillen in de Verenigde Staten. Ook Raes 1998.

19 Voedsel en Waren Autoriteit 2007.

ren.²⁰ Volgens de minister heeft de consument er recht op te weten of vlees afkomstig is van dieren die onbedweld zijn gedood. De aanbieders van vlees zijn hierop aangesproken.²¹ Voor sommige leden van de Tweede Kamer duurt het inmiddels te lang, zij vinden dat onverdoofd slachten moet worden verboden omdat bepaalde vormen van bedwelmig wel verenigbaar zijn met de religieuze voorschriften.

Sommige islamitische leiders hebben hun gelovigen vrijgesteld van de religieuze plicht ritueel geslacht vee te eten indien dit niet beschikbaar is bijvoorbeeld vanwege een wettelijk verbod zoals in Zwitserland of in het verleden in Nederland en België.²²

Verstrengeling godsdienst-staat in de VS

De Nederlandse overheid en de Voedsel en Waren Autoriteit controleren niet of voedsel voldoet aan de eisen om halal of koosjer genoemd te worden. In sommige staten van de Verenigde Staten gebeurde dit wel en heeft dit tot problemen geleid. De koosjer voedselindustrie in de VS is zeer omvangrijk en er zijn zeer veel merktekens voor koosjer voedsel. De staat New York kent sinds 1922 wetgeving om fraude met koosjer voedsel te bestrijden. Andere staten en gemeenten hadden vergelijkbare wetten. De bescherming van koosjere producten was voor sommige bedrijven van religieuze organisaties of daaraan gelieerde bedrijven een belangrijke factor bij het verkrijgen van een sterke positie op de markt. Levenson (2001, 188-198) beschrijft de jurisprudentie over deze wetgeving. Zo werden bij een verkoper van koosjer voedsel in New Jersey gedurende vijf gelegenheden overtredingen geconstateerd door het New Jersey Bureau of Kosher Enforcement terwijl een ter plekke aanwezige orthodoxe rabbi verklaarde dat alles in overeenstemming was met de joodse spijswetten (Kashrut). De rechtszaken die hierop volgden leidden er uiteindelijk toe dat deze kosher laws ongrondwettelijk werden bevonden omdat sprake was van een voorkeur voor een bepaalde richting binnen het jodendom. Koosjer voedsel werd gedefinieerd als 'prepared in strict compliance with the laws and customs of the Orthodox Jewish religion'. De controle was in handen van tien orthodoxe rabbi's benoemd door de advocaat generaal. In de woorden van de New Jersey Supreme Court: 'As a result, Jewish law prescribing religious ritual and practice is inextricably intertwined with the secular law of the State'.²³

20 *Nota Dierenwelzijn*, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 12 oktober 2007, p. 29 (www.minlnv.nl).

21 Verslag algemeen overleg 11 april 2007 over stand van zaken moties en toezeggingen LNV begroting 2007, TK 2006-2007, 30 800 XIV, nr. 97, p. 3.

22 Raes 1998.

23 Levenson 2001:194. Ook Sigman 2004.

Inmiddels zijn de traditionele koosjer wetten die ertoe leiden dat de overheid de standaard van het orthodoxe jodendom handhaaft, in New Jersey en ander staten vervangen door nieuwe wetten die bepalen dat consumenten voldoende geïnformeerd moeten worden en dat aanbieders van koosjere producten moeten zijn gecertificeerd.²⁴ Nog altijd is er een grote rol weggelegd voor onderdelen van de overheid, zoals het Kosher Law Enforcement Department van de staat New York onder leiding van een rabbi. Sinds 2000 biedt New Jersey als eerste staat de moslingemeenschap dezelfde bescherming als de joden.²⁵ Sindsdien hebben ook enkele andere staten in de VS halal wetgeving tot stand gebracht.

Een dergelijke verstrengeling van godsdienstige normen en gezagsdragers met rechtsnormen, beleidsregels, uitvoeringsvoorschriften en handhaving kent Nederland niet. Wel werd de Amsterdamse kort geding rechter voor de vraag gesteld of een kroket van niet ritueel geslacht rundvlees halal mag worden genoemd. De Marokkaanse snackbarhoudster was van oordeel dat een sticker halal kon worden aangebracht om duidelijk te maken dat in het product geen varkensvlees was verwerkt. De Pakistaanse klant was van mening dat dit onvoldoende was en dat het vlees bovendien afkomstig moet zijn van ritueel geslachte dieren. De rechter heeft zich niet uitgesproken over de vraag of de kroketten halal zijn omdat niet valt uit te sluiten dat veel moslims een beperktere uitleg geven aan de term halal en dat een kort geding geen ruimte biedt dit te onderzoeken.²⁶

Certificering

In ons land zijn diverse halal keurmerken op de markt.²⁷ De eisen die de diverse keurmerken stellen zijn verschillend. Sommige keurmerken accepteren bepaalde vormen van verdoving bij het slachten. Regelmatig worden nieuwe keurmerken opgericht, soms met de bedoeling om uit te groeien tot een landelijk of internationaal halal keurmerk. Zo nu en dan zijn er ook berichten dat voedsel met een halal keurmerk niet voldoet aan de religieuze voorschriften. Dit gebeurde bijvoorbeeld toen Albert Heijn in 2006 in een aantal supermarktfilialen halal vlees ging verkopen. Dit leidde tot protesten van dierenbeschermers omdat het zou gaan om vlees van dieren die onbedwelmd waren geslacht. Albert Heijn ging over op een ander keurmerk, de slachtdieren werden hier wel verdoofd. Dit leidde vervolgens tot oproepen aan moslims dit vlees

24 Bijvoorbeeld New York State Kosher Law Protection Act of 2004 (www.agmkt.ny.us/kosher).

25 Regenstein e.a. 2003, p. 127 hopen dat andere staten dit voorbeeld zullen volgen.

26 'Rechter buigt zich over religieuze gehalte van kroket', *Het Parool* 1 september 1999; 'Geen straf voor "foute" kroketten', *Het Parool* 11 september 1999

27 Van Waarden 2006, p.54. Over de certificeringsindustrie van koosjer voedsel in VS: Sigman 2004.

niet te eten omdat het niet halal zou zijn.²⁸ Producten met een halal-keurmerk kunnen volgens de dierenbescherming beter niet worden gekocht vanuit oogpunt van dierenwelzijn omdat informatie ontbreekt over al dan niet verdoofd slachten.

Tot besluit

Er bestaan verschillende normenstelsels rondom halal voedsel en ritueel slachten. Aan de ene kant religieuze voedingsvoorschriften die soms gedetailleerd vastleggen welk voedsel wanneer en op welke manier mag worden gegeten. Gelovigen die hun religieuze plichten willen nakomen oriënteren zich op deze regels en vaak ook op de interpretatie hiervan door hun geestelijk leider (imam, rabbi). Daarnaast zijn er wettelijke voorschriften met betrekking tot de productie van en handel in voedselproducten. Deze regelgeving is gericht op het bevorderen van de eerlijke handel, beschermen van de volksgezondheid (hygiëne) en consumentenbescherming (eerlijke informatie).

Hoe gaat de wetgever om met normen uit het religieuze domein?²⁹ Wetgeving legt een situatie vast terwijl normen, ook religieuze normen, kunnen veranderen en er niet over alle normen consensus bestaat. In de loop der jaren zijn de opvattingen over slachten veranderd. Aanvankelijk ging reglementering vooral over de hygiëne en volksgezondheid, later vonden mensen bepaalde manieren van slachten onprettig of onacceptabel, terwijl nu vooral veel aandacht uitgaat naar dierenwelzijn. Het digitale en inflexibele karakter van wettelijke bepalingen kan een verstarrend effect hebben en veranderingen bemoeilijken.

De kritiek op ritueel slachten met het oog op de behandeling van de slachtdieren is niet nieuw en ook de in de discussie gebruikte argumenten zijn dat niet. Eigenlijk zijn er opvallend veel overeenkomsten in de kritiek op ritueel slachten gedurende de afgelopen eeuw. Vanaf het einde van de 19^e eeuw wordt er door de dierenbescherming aangedrongen op beperking van onverdoofd slachten, op voorwaarden gericht op het vermijden van onnodig lijden van de slachtdieren en op het onderzoeken van de mogelijkheden van verdoofd ritueel slachten.

De hernieuwde aandacht past in de sterke belangstelling voor dierenwelzijn van de afgelopen jaren. Wel nieuw is kritiek naar aanleiding van de verkrijgbaarheid van halal voedsel in winkel, kantine of ziekenhuis. Kritische berichten hierover in de media zijn afkomstig van dierenbeschermers en van mensen die vinden dat islamitische nieuwkomers een te groot stempel op de Neder-

28 www.ah.nl/halal (10-12-2007) en www.evmi.nl/nieuws (berichten 16, 24, 31 oktober en 3 november 2006)

29 De omgekeerde vraag, hoe gaan religieuze autoriteiten en gelovigen om met wettelijke voorschriften, is eveneens interessant maar komt hier niet aan de orde.

landse samenleving drukken. Dit kan worden geïnterpreteerd als uiting van polarisatie die past binnen de negatieve beeldvorming over moslims in Nederland na de aanslagen op het World Trade Centre in New York en de moord op Theo van Gogh. Maar het is tegelijkertijd een signaal van toegenomen integratie van islamitische migranten en hun nakomelingen. De aanleiding is namelijk in veel gevallen dat halal voedsel een plaats krijgt in het normale aanbod, van de supermarkt, van het ziekenhuis of van de kantine. Voorheen kochten migranten hun vlees en andere producten in eigen kring, bij de islamitische slager of via netwerken rond de moskee. In de omgeving van werk of school namen ze eigen voedsel mee of behielpen zich met het gewone aanbod. Instellingen voelen nu meer de noodzaak ook met islamitische klanten rekening te houden. Naast kritische geluiden over die ruimere verkrijgbaarheid van halal voedsel juichen anderen dit juist toe met een beroep op de godsdienstvrijheid, gastvrijheid ten opzichte van moslims en diversiteitsbeleid.

Aangehaalde literatuur

- Bonne, Karijn & Wim Verbeke (2006) 'Muslims consumer's motivations towards meat consumption in Belgium: qualitative exploratory insights from means-end chain analysis', *Anthropology of Food* 5 (<http://aof.revues.org/document90.html>, geraadpleegd 12-12-2007)
- Bonne, Karijn & Wim Verbeke (2008) 'Religious values informing halal meat production and the control and delivery of halal credence quality', *Agriculture and human values* 25/1, p. 35-47.
- Bowen, John (to be published in 2008) *Eating and slaughtering*.
- Koolmees, P.A. (1997) *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940*, Rotterdam: Erasmus publishing.
- Levenson, Barry M. (2001) *Habeas Codfish. Reflections on Food and the Law*, Madison: The University of Wisconsin Press.
- Raes, Koen (1998) 'Godsdienstvrijheid en dierenleed. Slachten door middel van de halssnede tussen levensbeschouwelijke tolerantie en ethische verantwoording', *Ethiek & Maatschappij*, p. 91-104.
- Rath, Jan, Rinus Penninx, Kees Groenendijk & Astrid Meijer (1996) *Nederland en zijn Islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*, Amsterdam: Het Spinhuis.
- Regenstein, J.M., M.M. Chaudry & C.E. Regenstein (2003) 'The Kosher and Halal Food Laws', *Comprehensive reviews in Food science and Food safety* 2/3, p. 111-127.
- Sigman, Shayna M. (2004) 'Kosher without law: The role of nonlegal sanctions in overcoming fraud within the kosher food industry', *Florida State University Law Review* 31, p. 509-601.
- Voedsel en Waren Autoriteit (2007) *Slachten volgens de Islamitische ritus tijdens het Offerfeest 2007. Informatie voor slachthuizen* (www.vwa.nl).
- Waarden, Frans van (2006) 'Taste, tradition, transactions, and Trust: The public and private regulation of food', in: Ansell, Christopher & David Vogel (eds), *What's the beef? The contested governance of European Food Safety*, Cambridge MA: MIT Press, p. 35-59.